

БАБАЛАР СӨЗІ

ХИКАЯЛЫК
ДАСТАНДАР

«МӘДЕНИ МҰРА»
МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ
КІТАП СЕРИЯЛАРЫ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТҮНҒЫШ ПРЕЗИДЕНТІ
НҰРСҰЛТАН НАЗАРБАЕВТЫҢ
БАСТАМАСЫ БОЙЫНША ШЫҒАРЫЛДЫ

АСТАНА
2004

«МӘДЕНИ МҰРА»
МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ
КІТАП СЕРИЯЛАРЫ
БАС РЕДАКЦИЯСЫНЫҢ АЛҚАСЫ

Тасмағамбетов И.Н., *бас редактор*
Тәжин М.М., *бас редактордың орынбасары*
Асқаров Ә.А., *жауапты хатшы*
Әбділдин Ж.М.
Әуезов М.М.
Байпақов К.М.
Зиманов С.З.
Кәлетаев Д.А.
Кекілбаев Ә.
Кенжеғозин М.Б.
Қасқабасов С.А.
Қойгелдиев М.Қ.
Мағауин М.М.
Мәмбеев С.
Нұрпейісов Ә.К.
Рахмадиев Е.Р.
Сұлтанов Қ.С.
Сүлейменов О.О.
Хұсайынов К.Ш.

БАБАЛАР СӨЗІ

ЖҮЗ ТОМДЫҚ

Хикаялық дастандар

ББК 82.3 (2 қаз)
Б12

**«Мәдени Мұра» Мемлекеттік бағдарламасының
Фольклортану, әдебиеттану және өнертану секциясының мүшелері:**

Қасқабасов С. (*төраға*), Қорабай С. (*төрағаның орынбасары*),
Жұмасейітова Г. (*жауапты хатшы*), Әзібаева Б., Егеубаев А.,
Күзембаева С., Қирабаев С., Мамыраев Б., Тұрғанбаев А.

Томды басуға М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының
Ғылыми кеңесі ұсынған

Томның редакция алқасы:

Әзібаева Б. (*жауапты редактор*), Қасқабасов С., Қирабаев С.,
Рақышева Ж. (*жауапты шығарушы*)

Томды құрастырып, ғылыми қосымшаларын дайындаған:

Әзібаева Бақытжан, *филология ғылымдарының докторы*

Б12 Бабалар сөзі: Жүз томдық. — Астана: «Фолиант», 2004.
Т. 1: Хикаялық дастандар. — 2004. — 360 бет, суретті.

ISBN 9965-619-61-1

«Бабалар сөзі» сериясының алғашқы томына «Сыршы молда», «Ға-
яр қатын», «Қисса Зейне Зайуб», «Жетім көдек», «Орқа — Күлше»,
«Қисса Таһир» атты хикаялық дастандар енді.

Б $\frac{4702250105}{00(05) - 04}$

ББК 82.3 (2 қаз)

ISBN 9965-619-61-1 (т. 1)
ISBN 9965-619-60-3

© Әдебиет және өнер институты, 2004
© «Фолиант» баспасы, көркемдеу, 2004

БАС РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫНАН

Қазақ халқының бай ауыз әдебиеті өзінің құнары мен көлемі жөнінен әлемдік фольклор мұраларының арасында алдыңғы қатарда тұр. Осынау мол рухани құндылықтарымыздың тарихи-мәдени мәні мен көркемдік деңгейі жөнінде осыдан екі ғасырдай бұрын бірқатар шетелдік ғалымдар оң пікір білдірсе, кейін орыс фольклортанушылары мен отандық зерттеушілердің еңбектерінде де жан-жақты, салиқалы да терең ой-тұжырымдар жасалып, жоғарыдағы көзқарас ғылыми тұрғыда дәлелденді.

Қазақ фольклоры ғасырлар бойы ауыздан-ауызға тарап, халық жадында сақтала келіп, тек ХІХ ғасырдың отызыншы жылдарынан ғана бастап қағазға түсіріліп, кітап болып жарияланып, ғылыми қауымның назарына іліне бастады.

ХІХ ғасырдың екінші жартысында фольклорымыздың сан алуан жанрды қамтитын таңдаулы нұсқалары, сондай-ақ шығыс сюжеттері желісінде жырланған көптеген дастандар жеке-жеке кітап болып басылып, мыңдаған данамен елге тарады.

Дегенмен, фольклорлық туындыларымыздың көбірек жарияланып, жүйелі зерттеле бастаған кезеңі — кеңестік дәуір. Осы уақытта (1920-1991) қазақ фольклоры жанрлық жағынан сараланып, олардың ең маңызды үлгілері әр түрлі хрестоматиялық оқулықтар мен жинақтарға, сондай-ақ халық ауыз әдебиетінің алғашқы сериялық басылымдарына енді.

Алайда, күні бүгінге дейін жарияланған фольклорлық жинақтар халқымыздың көнеден келе жатқан қымбат та асыл мұраларын түгелдей қамтыды деп ешкім де айта алмаса керек. Әрине, мұның түрліше себептері болды.

Біріншіден, қоғамдық-идеологиялық мүдделерге сай келмегендіктен, бірқатар фольклорлық шығармалар зерттелмеді және жарық көрмеді. Бұлардың арасында діни дастандар, мифтік

аңыздар, магиялық жанрдың көптеген үлгілері, тарихи жырлар, тағы да басқа фольклорлық мәтіндер бар.

Екіншіден, фольклорлық туындылардың табиғаты ескерілмей, оларға жазба әдебиет шығармаларына қолданылатын талаптар қойылып, сол өлшеммен баға берілді. Осының нәтижесінде, кейбір фольклорлық шығармалардың эстетикалық құндылығы шамалы, көркемдігі төмен деген қорытынды жасалып, олар ғылыми айналымнан мүлде шығарылып тасталды.

Үшіншіден, жарияланған мәтіндердің көбісі саяси-идеологиялық, қатаң цензуралық бақылаудың салдарынан әдейі жасалған қасақана мәтіндік қысқарту мен редакциялық түзетуге ұшырады. Бірсыпыра фольклорлық шығармалардың мәтіндері ішінара бұрмаланса, кейбіреулерінің сөздері, тіпті, тұтас сөйлемдері мен шумақтары ауыстырылып, өрескел өзгертулермен жарыққа шықты. Баспа редакторлары, әдетте, мәтіндерге көркем өңдеулер де жасап отырған.

Айтылған олқылықтардың орнын толтыру үшін М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев ұсынған «Мәдени мұра» бағдарламасы шеңберінде орындалатын «Бабалар сөзі» атты ғылыми басылымды дайындауды және шығаруды қолға алды.

Басылымның басты мақсаты — халықтың рухани мұрасын сол күйінде өзіне қайтару, яғни қолда бар фольклорлық материалдарды түгел жарыққа шығару. Бұл мақсатты жүзеге асыру үшін:

1) Қолжазба қорларында сақталған барлық фольклорлық мәтіндерді жариялау. Оның құрамында: а) Қазан төңкерісіне дейін кітап болып басылған шығармалар; ә) қолжазба күйінде жеткен материалдар; б) кеңес дәуірінде саяси-идеологиялық бақылауға алынып, «цензура сүзгісімен» жарияланған мәтіндер; в) әр түрлі себептермен жариялануға тыйым салынып, осы күнге дейін ғылыми айналымға түспеген шығармалар бар;

2) Фольклорлық шығармалардың мәтіні бүгінге қандай күйде жетсе, оларды сол бастапқы қалпында жариялау. Демек, ешқандай редакторлық өңдеуге жол берілмейді.

«Бабалар сөзі» сериясы — ғылыми басылым. Оның негізгі принципі — шығарманың табылған нұсқаларын жүйелеп, өзара салыстыра зерттеп, фольклорлық шығарманың сюжеті мен жанрлық белгілері туралы толық көрініс беретін мәтінді таңдап, оқырманға

ұсыну. Керек болған жағдайда бірнеше варианттары жарияланды. Ол варианттар бір томда жинақталмаса, ғылыми жұмыстардың барысына қарай кейінгі томдарда басылады.

Аталмыш серияның томдары жанр бойынша топтастырылады. Белгілі бір жанрға жататын шығармалар бір томнан асып жатқан жағдайда олар бірін-бірі жалғастырып отыратын бірнеше томға жинақталады. Бірнеше том құрайтын тізбектің алғашқы томы жарияланып отырған шығармалардың жанрлық ерекшеліктерін сипаттайтын кіріспе мақаламен, ал әрбір том ғылыми қосымшалармен толығып отырады. Ғылыми қосымшалар томға енген мәтіндерге жазылған түсініктемелерді және олардың табылған варианттары жөнінде мәліметтерді қамтиды. Сондай-ақ, бұған сөздік, жер-су атаулары, мәтіндерде кездесетін тарихи тұлғалар мен діни есімдерге арналған түсініктер, дастанның жинаушылары мен оның жырлаушылары туралы деректер, пайдаланылған әдебиеттер тізімі, орыс және ағылшын тілдерінде жазылған түйін кіреді.

«Бабалар сөзі» атты бұл көптомдық серия қазақ халқының аса бай, әрі көп жанрлы рухани мұрасының барлық үлгілерін түгелге жуық қамтиды. Осыншама мол материал әрқайсысының көлемі — 21 баспа табақ мөлшерден тұратын 100 томға енеді.

Аталған басылымның жарық көруі — қазақ халқының өткен өмірі мен рухани мәдениетінің тарихын әділетті де жан-жақты бағалауға мол мүмкіндік туғызады.

Осы уақытқа шейін халық шығармашылығының барлық жанрларын қамтитын тұтас серия ешбір халықтың мәдени тарихында болған емес. Әдетте, түрлі халықтардың ауыз әдебиетіндегі сериялар жеке жанрларға тиесілі шығармаларды жариялаумен шектеледі: бұл көбінесе, ертегілер немесе эпикалық шығармалар және т.с.с. Сондықтан, «Бабалар сөзі» сериясы түркі халықтары арасында ғана емес, әлемдік фольклор тарихындағы осы мақсатқа арналған алғашқы талпыныстың бірі болмақшы.

Ұлттық мәдениетіміздің тарихын қайта жаңғыртумен қатар, бұл серия әр түрлі саладағы мамандардың назарына ілігері сөзсіз (фольклортанушылар, тарихшылар, этнографтар, философтар, мәдениеттанушылар, өнертанушылар, әлеуметтанушылар, тілшілер, т.б.), сондай-ақ ол төлтума қазақ мәдениетінің әлемдік рухани-интеллектуалдық, ғылыми үрдіспен байланысын дамытуға көмектеспек.

ҚҰРАСТЫРУШЫДАН

Кеңестік дәуірге дейін қазақ фольклорының мәтіндері, негізінен, араб әрпінде басылғаны белгілі. Ал, араб жазуында дауысты дыбыстардың жасырын тұратыны, бас әріптің болмайтындығы, тыныс белгілерінің қойылмайтындығы мәтіндерді дұрыс оқуға едәуір қолбайлау болады. Сонымен қатар қазақ және араб тілдері әр түрлі тілдік жүйеге жататындықтан, араб әліпбиі тіліміздегі төл дыбыстарды таңбалауға да, оның өзіндік ерекшеліктерін байқатуға да дәрменсіз. Сондай-ақ, XIX ғасырда араб жазуын пайдаланудың жалпыға ортақ ережелерінің болмауы да өз әсерін тигізбей қалмады. Сондықтан томдарды дайындау барысында қолжазбаларды дұрыс оқу үшін мәтіндерге мұқият талдаулар мен сараптау жұмыстары жүргізілді.

Бұған қоса, төңкеріске дейінгі кезеңдегі халық әдебиеті үлгілерін жинап көшірушілер және кітап етіп шығарушылар татар медреселерінде білім алды. Қазақ кітаптарының басым көпшілігі Қазанда жарық көрді. Сондықтан болар, қазан төңкерісіне дейін жарық көрген мәтіндерде кейбір қазақ сөздерінің өзгертіліп, татар тілінің жазу қағидалары бойынша жазылып кеткенін көруге болады.

Сондай-ақ, дастандарда араб, парсы тілдерінен әлдеқашан еніп, төл сөздерімізге айналған көптеген сөздер түпнұсқасы бойынша, мысалы: нәр — *наһар*, ақыл — *ғақыл*, өнер — *һөнер*, перзент — *фарзант*, т.б. болып жазылған.

Мұндай жағдайдың бәрінде де, көбіне, қазақ тілінің қалыптасқан жазу нормаларын сақтауға тырыстық. Сонымен бірге кейбір жағдайларда жыр ұйқасын бұзбау үшін түпнұсқалық формалар сақталды. Ал көне түркі сөздеріне келсек, бұл топтағы сөздер қолжазбадағы жазылуы бойынша берілді. Мысалы: қара-сәна; білән, бірлән; ерүшті; андан соң, андан; жылағаш,

біткеш; болұр; берлесе; түрлік-түрлік; инану; тіріклік; деплер, дейлер, дерлер, жіберділер, тастадылар, келерлер; өлтіретұрған; болғандан соң, ішкенден соң, т.б.

Кейбір шумақтарда жекелеген сөздер мен жалғаулықтардың түсіп қалу фактілері кездеседі. Мұндай жағдайда қажетті сөздер жақшаға алынып беріледі: [деп], [деді], т.б.

Аталған серия фольклорымыздың алтын қорындағы маңызды саласы болып табылатын дастандық эпостың бір тармағы — тақырыптық, сюжеттік ауқымы өте кең хикаялық дастандардан басталады. Олар сегіз том құрайды.

Серияның алғашқы томына енген дастандар: «Сыршы молда», «Ғаяр қатын», «Қисса Зейне Зайуб», «Жетім көдек», «Орқа — Күлше», «Қисса Таһир».

Бұл шығармалардың сюжеттері өте көне, мысалы, «Ғаяр қатын» дастанының сюжеті б.д.д. I ғасырда қағазға түсірілген, ал «Сыршы молданың» сюжеті біздің дәуіріміздің V-VI ғасырларында құрастырылған «Шукасаптати» кітабынан белгілі.

«Ғаяр қатын» дастанынан басқа, томға енгізіліп отырған шығармалар кирилл әрпінде алғаш рет баспаға ұсынылып отыр.

Томның көлемі — 22,5 б.т.

ҚАЗАҚ ДАСТАНДАРЫ

Қазақ фольклорының құрамында жалпы мазмұны мен көркемдігі, кейіпкерлері мен сюжеттік құрылымы жағынан дәстүрлі ұлттық эпостан бөлек, ерекше болып келетін және сан жағынан да үлкен бір топ құрайтын шығармалар бар. Олардың атауы — дастандар. Әдетте, дастандарды біз шығыстан келген дүниелер деп есептейміз. Солай екені даусыз. Алайда, бұл жағдайды тек бір елдің екіншіге әсері ғана деп түсінуге болмайды. Мәселенің түбірі тереңіректе. Біріншіден, қазақ халқы ешқашан томаға-тұйық ғұмыр кешкен емес. Ол да шығыс халықтарының бірі ретінде, тіпті солардың біразымен туыстас болғандықтан да, бүкіл шығыс мәдениетіне ортақтас мұрагер, сол мәдениетті жасаушылардың бірі. Демек, бұл жерде «шығыстың әсері» деген сөз — белгілі дәрежеде шартты ұғым. Екіншіден, кейінгі замандарда бөлектеніп кеткен шығыс халықтары әр түрлі саяси, мәдени, қоғамдық жағдайда болды да, олардың әдебиеті мен фольклоры өзіндік сипат алды. Міне, осы тұста қазақ мәдениеті шығыстың көне заманғы және орта ғасырдағы мәдениетінен басқаша түрде дамыды. Ал, жаңа заманда қазақ халқы өзінің төл мәдениетімен қатар шығыстың фольклоры мен әдебиетін де жатсынған жоқ, кәдесіне жаратты. Мұны сол кездегі қазақ қоғамының болмысы мен рухани сұранысы қажет еткен еді.

Дастан — көптеген Шығыс пен Оңтүстік Азия елдеріне ортақ фольклорлық әрі әдеби жанр. Кейбір елдердің, айталық, Иран, Үнді, Пәкістан, Орта Азия мен Кавказ жұртының ерте замандардағы фольклорында, сондай-ақ орта ғасырлардағы классикалық әдебиетінде дастан деп қаһармандық және ғашықтық мазмұндағы ірі шығармаларды, тіпті Фердаусидің «Шаһнамасындағы» жекелеген көлемді бөлімдерін де атаған. Сонымен бірге дастанға ауызша туып, ауызша тараған эпикалық

туындыларды да және «Сейфүлмәлік» тектес ғажайып сипаттағы шығармаларды да жатқызған.

Қазақ даласына дастан ерте кезден-ақ, сонау Дешті Қыпшақ заманында, парсы әдебиеті мен фольклорының үлгілерімен бірге келген деп саналады. Парсы дастаны көп жағдайда тек қана қара сөз немесе тек өлең түрінде баяндалған. Ал, қазақ дастаны, негізінен, жыр үлгісінде, ішінара қара сөз араласқан түрде, міндетті түрде әндете, домбыраның сүйемелдеуімен орындалған. Рас, ХІХ ғасырдың соңында жарық көрген дастандарды ел арасындағы сауатты адамдар домбырасыз, бірақ әуенмен оқитын болған. Бұл машық ХХ жүзжылдықтың екінші жартысына дейін жалғасты.

Басқа халықтардағыдай қазақ дастаны да фольклорға, кейде кітаби шығармаға негізделген. Сонымен қатар қазақ дастаны тарихи оқиғалар бойынша да туындаған. Бұл жерде баса көңіл аударып айтатын нәрсе — қазақ дастанының таза фольклорлық жанр екендігі. Ол мейлі шығыстың сюжеті бойынша болсын, мейлі ұлы бір ақын туындысының сарынымен болсын, мейлі қазақтың төлфольклорына негізделсін, бәрібір ауызша туып, ауызша орындалған, соның нәтижесінде ұлттық фольклорымыздың көптеген ықпал-әсерін, элементтері мен түр-сипатын бойына сіңірген. Сөйтіп, ол қазақ фольклорының дәстүріне сәйкес ғұмыр кешкен. Оның үстіне, қазақтың ежелден келе жатқан жазба әдебиетінде дастан жанры қандай түрде болса да, тіпті фольклордағы үлгіде болсын, немесе шығыс дастанының түрінде болсын, толыққанды қалыптасқан жоқ, тек ХХ ғасырдың бірінші жартысында жекелеген әуесқой ақындар кейбір төл ертегілерді дастанға айналдыруға тырысты және жазба әдебиеттегі «Сұлушаш», «Қамар сұлу» секілді поэмаларға еліктеп, әлеуметтік-таптық сипаттағы дастандарды жазуға ұмтылды. Алайда, бұлардың бәрі фольклорлық дәстүрдің аясынан аса алмады және ел арасына да ескі эпостай кең тараған жоқ. Солай бола тұрса да, оларды фольклорлық дастан жанрының ХХ ғасырдағы жағдайын көрсететін дүниелер деп қарауға болады.

Дастанның басқа фольклорлық жанрлардан басты ерекшеліктері мыналар деуге болады: көлемінің өте үлкендігі, композициясы мен мазмұнының күрделілігі, бір шығармада бірнеше жанрдың тоғысуы, оқиғалардың тым ғажайыпты әрі шым-шытырық болуы, бас кейіпкердің шамадан тыс романтикалық немесе қаһармандық сипаты, т.б. Шығыстық қазақ дастандарын ұлт-

тық төл фольклордан оқшауландырып тұратын тағы бірнеше белгілер бар. Егер дәстүрлі қазақ фольклорында оқиға көбінесе сайын далада, тау ішінде, қалың қамыста, яғни ашық табиғат аясында өтсе, дастанда оқиға көбінесе шаһарда, патшаның сарайында, немесе қала базарында, яғни феодалды мемлекет ішінде өтеді. Рас, қаһармандық іс-әрекеттер кей-кейде далада орындалады, бірақ соның өзінде олар мемлекет территориясында немесе шаһар сыртында болады. Бас кейіпкерлердің сапары теңізде кемемен жүзуі, я болмаса басқа бір аралға тап болуы, яки бөтен қалаға келуі түрінде көрінеді. Сондай-ақ, кейіпкерлердің басынан кешкен оқиғалары да айрықша: олар диюлар мен жындар патшалығында, маймылдар мен зеңгілер тұратын жерлерде, неше түрлі мақұлықтар мекенінде, т.б. фантастикалық жерлерде өтеді. Тіпті қаһармандардың жекпе-жегі де, қалың қолдың соғысы да майдан алаңында болады, кейіпкерлерді жазалау қала ішінде, арнайы алаңда, яки ел көп жиылатын базарда жүзеге асады, т.т.

Дастандар өзінің көркемдігі мен бейнелілігі жағынан бір табан жазба әдебиетке жақын. Бұларда кейіпкерлерді суреттеу, оларға мінездеме беру, кей-кейде кейіпкерлердің ішкі сезімдерін көрсету бар және олар біршама әдебиленіп, көркемделіп баяндалады. Көбінесе, бас қаһарманды, оның ата-анасын, шыққан тегін, мекен-тұрағын нақтылап айтуға көңіл бөлінеді. Бұл дастандардың құрылымдары да, тілі де, көркемдік-бейнелеу құралдары да дәстүрлі фольклордікінен гөрі ерекшеленіп тұрады. Мәселен, ежелден келе жатқан эпоста қыздың әдемілігін сипаттау үшін дала өсімдіктері мен жануарлар дүниесі пайдаланылса, дастандарда қала тұрғыны өсіретін гүлдер мен алуан түрлі қымбат тастар қолданылады (Рас, бірте-бірте бұл образдар біздің дәстүрлі фольклорымызға да енген).

Дастандардағы кейіпкерлер құрамы да біздің төл фольклорымыздағыдан гөрі өзгешелеу, бірақ мүлде басқа емес. Әдетте, басты кейіпкерлер болып патша, уәзір, олардың балалары, сондай-ақ дін адамдары, саудагерлер жүреді. Ал, діни дастандарда пайғамбарлар мен халифтер, сахабалар — басты кейіпкерлер. Сондай-ақ, діни дастандардағы дұшпандар, негізінен, исламға қарсы елдер. Ал, дастанның басқа түрлерінде дұшпандар болып көрінетіндер — дию мен перілер, әр түрлі мақұлықтар мен мифологиялық кейіпкерлер және бөтен бір патшалықтың кісілері.

Алайда, осыншама өзіндік белгілері бола тұра дастандар таза қазақ ұғымында жырланған. Жыршылар шығыстық ауанды сақтай отырып, дастандарға қазақ рухын сіңірген, оларды ұлттық сөз өнері етіп жіберген. Мұны дастандардың композициясынан, поэтикасынан, тілінен, өлең түрінен, сөз орамдарынан, сонымен қатар мәтінге кіріккен қазақтың этикалық, эстетикалық ұғымдарынан, т.б. сипаттарынан көреміз.

Қазақтың батырлық және ғашықтық жырларына қарағанда дастандардың бейнелейтін болмысы да, суреттейтін кеңістігі мен мезгілі де, баяндайтын тәсілі де басқаша. Ондағы география да, мекендер де, кейіпкерлер де, олардың іс-әрекеттері де өзгеше. Рас, барлық көркем шығармадағыдай, дастандарда да басты назарда — негізгі кейіпкерлердің тағдыр-талайы, олардың басынан кешкендері, басқа адамдармен қарым-қатынасы. Солай бола тұрса да, дастандарда бас кейіпкердің қаһармандық жойқын ерліктерінен гөрі оның қайғысы, уайымы, сүйгеніне қосылу немесе мақсатына жету жолында көрген тауқыметіне көп көңіл бөлінеді, оның адами мінез-құлқына, пейілі мен ниетіне, ақылы мен парасатына мән беріледі. Осы тұрғыдан келіп, дастандар өзінің бас қаһарманына тән ізгі қасиеттермен қоса оның қарсыластарының зымияндық пиғылы мен мінез-құлқын да ашып көрсетеді. Соның нәтижесінде жалпы адам табиғатындағы екіжүзділік, сатқындық, дүниеқоңыздық, қатыгездік, билікке құмарлық, аярлық сияқты жағымсыз мінез бен пиғылдар байырғы қазақ эпосына қарағанда көбірек, кеңірек ашылады. Мұның өзі дастан жанрының жазба әдебиетке жақын екенін тағы да бір айғақтаса керек.

Дастандардың тілі орта ғасырлық түркіге жақын болып келеді. Мәтіннің ішінде ежелгі түркі сөздері де, араб пен парсы лексикасы да жиі ұшырасып отырады. Исламға қатысты ұғым-түсініктер түркілердің көне заманғы наным-сенімдерімен араласып, сіңісіп кеткен, сондықтан бір дастанда әр тарихи дәуірдің ұғымдары мен пайымдары қатар жүреді.

Қазақтың төл фольклорына қарағанда дастандарда түс көру мотиві жиі қолданылады. Бұл мотив дастанның барлық түрінде, әсіресе, хикаялық және ғашықтық дастандарда көбірек кездеседі. Оларда түс көру мотиві кей-кейде бүкіл шығарманың негізі болып, бас кейіпкер сол түсті жүзеге асыру үшін әрекеттенеді. Жалпы, түс көру мотиві бүкіл әлем халықтарының фольклоры-

на тән және оның атқаратын қызметі әр қилы: алдағыны болжау, кейіпкерді сақтандыру, кейіпкерге көмек беру, адамдарды белгілі бір іс-әрекетке шақыру, т.т. Бұл мотив қазақ фольклорына да жат емес. Алайда, шығыстық сюжетке құрылған дастандарға қарағанда, қазақ фольклорындағы түс көрудің функциясы, көбінесе, алдағыны болжау мен кейіпкерді сақтандыру болып келеді.

Дастанда басты оқиғалар көбінесе шаһарларда, немесе оның сыртында, жанында өтеді дедік. Ал, дастанның бас қаһарманы сырты қоршалған, есігі күзетілген әдемі бақ ішінде тұрады. Өзінің қарсыластарымен де көп жағдайда осы бақтың ішінде кездесіп, соғысады, немесе сүйіктісімен жолығып, рахат сезіміне бөленеді. Бір қызығы — дұшпандардың да мекен-тұрағы қала, саябақ болып келеді. Рас, кейбір тұстарда бас кейіпкердің нақ сүйерін ұрлап әкететін дию қалада да, тау ішінде де, жер астында да мекендейді, бірақ оның батырмен шайқасы қалада, кейде алаңда өтеді. Батырлар соғысатын шаһардың, бақтың өзі дастанда көркем суреттеледі. Дастанды айтушылар қиял арқасында қаланы, бау-шарбақты жұмақ тәрізді етіп бейнелейді. Бұл жерде, сөз жоқ, қарапайым халықтың жұмақ туралы, ешбір бейнеті жоқ, рахатқа толы пейіштегі өмір жайындағы арман-аңсары көрініс тапқан деуге болады.

Дастандардағы оқиғалар алыста, қазақ жұртына таңсық елдерде, Мысыр, Шын Машын, Бағдат, Шам сияқты қалаларда, мемлекеттерде өтеді. Кейіпкерлер де қазақ баласы емес. Олар — жырақта жатқан, бөгде халықтардың перзенттері. Бірақ бәрі мұсылман болып келеді. Кейіпкерлердің ата-аналары да — қазақтың байы да, ханы да емес, қазақ көріп-білмеген, тек қисса-дастандардан ғана естіген ғажайып елдердің патшалары, әмірлері, уәзірлері. Бұл ғана емес, дастандағы география да, жануарлар да, өсімдіктер де басқа.

Соған қарамастан, дастандар ел арасына кең тарап, қазақтың төл туындысы ретінде қабылданған, өйткені олар қазақ фольклорының көп сипатын алып, ұлттық фольклордың дәстүріне сәйкес өзгерген, жырланған, сөйтіп өзіміздің шығармаға айналған. Бұл процесте қазақ ақындары мен жыршыларының еңбегі зор екенін айту қажет. Олар шығыстан келген дастандардың сюжетін сақтай отырып, өз жанынан қазақ жұртына етене таныс батырлық пен ғашықтық жырлардан, ертегілерден жекелеген

мотивтер мен эпизодтарды, халықтың тұрмыс-салтына байланысты дүниелерді енгізіп отырған, сөйтіп шығыстық туындыға қазақи колорит берген. Әрине, дастан жанрын орнықтыруда ақындар мен жыршылар мұнымен ғана шектелмеген. Олар өзіміздің өмірімізден, фольклордан алған сюжеттер бойынша дастан үлгісіндегі өзіндік шығармалар туғызған, олар ел арасына тарап, таза фольклорлық сипат алған. Осының нәтижесінде қазақ дастандары бірнеше түрде болған.

Қазақ фольклорының құрамындағы дастандар үлкен екі топқа бөлінеді. **Бірінші топқа шығыс елдерінен келген сюжеттерге құрылған шығармалар жатады. Екінші топты қазақтың өз жерінде пайда болған сюжеттер бойынша шығарылған дастандар құрайды.** Бұл екі топтың әрқайсысы іштей өзіндік түрлерге бөлінеді. Мәселен, шығыстық сюжетке құрылған дастандарды *хикаялық, ғашықтық, діни, қаһармандық* деп, ал қазақтың өз сюжетіне дастан үлгісінде жырланған шығармаларды *әлеуметтік-сүйіспеншілік және ертегілік* дастандар деп топтауға болады. Әрине, бұл топтаудың өзі белгілі дәрежеде шартты, өйткені аталған түрлердің ешқайсысы саф таза күйінде кездеспейді, әсіресе шығыстық дастандар көп жағдайда бір-біріне ұқсас болып келеді. Оларды көбіне кейіпкер мен сюжеттің тақырыбы және кейбір өзіндік эпизодтары мен мотивтері бойынша даралауға тура келеді. Жалпы, бүкіл фольклорлық жанрлардың таза күйінде болмайтынын ескерсек, бұл таңғаларлық жайт емес. Керісінше, бұны фольклордың заңдылығы десе де болады. Қазақтың топырағынан өнген дастандарда да мұндай жағдай біршама байқалады, бірақ бұларда ежелгі халық эпосының поэтикасы молырақ пайдаланылған және бұл дастандар ұлттық жазба әдебиетінің әсерінен тыс қалмаған.

Дастан жанрының түрлері бір-бірімен тығыз байланысты болады дедік, олардың қайсысын болса да таза бір жанрға жатқызу қиын. Айталық, ғашықтық пен діни дастандарда қаһармандық іс-әрекеттер аз емес, бірақ шығарманың мазмұны мен сюжеті, кейіпкердің алдына қойған мақсаты мен тағдыры, қимылы, оның жанрлық белгісін анықтауға негіз болады. Сол сияқты, хикаялық пен ертегілік дастандар да оқиғалар тізбегімен, кейіпкерлердің басынан кешкен жайттарымен өзара ұқсас болып келеді. Бұл жағдайда да ертегіге не тән, хикаяға не тән, олардың басты сипаты не екендігіне мән беріледі.

Қазақ дастандары сюжеттік негізі мен құрамы жағынан да әр алуан. Мұнда ежелгі шығыс елдерінде айтылып жүрген авторы жоқ хикаяттар және атақты классиктердің шығармаларының жекелеген тараулары мен сюжеттері, сондай-ақ жергілікті ескі қазақ аңыздары мен әпсана-ертегілері, шығыс пен қазақ сарындарының қосынды түріндегі шығармалары да кездеседі. Бұл қатарға тағы да Құраннан алынған сюжеттер бойынша және қазақ өмірінде болған оқиғаларға негізделген дастандарды да жатқызуға болады. Олардың бәріне ортақ белгілерімен қатар әрқайсысының өзіне тән ерекшеліктері де жоқ емес.

Ғашықтық дастандардың мазмұны, әдетте, біртектес болып келеді. Оларда бірін-бірі сүйетін екі жастың қайғылы тағдыры баяндалады. Мұндай тақырып қазақтың өзінің махаббат туралы жырларында да әңгімеленеді. Бірақ дастанның сюжеті мен құрылысы, поэтикасы басқаша. Дастанда кейіпкерлер бір-бірін түсінде көріп, ғашық болады, кейде бір-бірі жайында біреуден естіп, я болмаса суреттерін көріп, махаббат сезімі оянады да, жігіт сұлу қызды іздеуге шығады, бірақ бірден сапар шекпейді. Ол ғашық дертіне ұшырап, сырқаттанады, немесе дүниені тәрк етіп, тентіреп кетеді, я болмаса қызды тағы да түсінде көргенше, тосып жүреді. Кей жағдайда ол өзінің махаббат отына өртеніп жүргенін көп уақытқа дейін жасырып жүреді, ата-анасына да айтпайды. Баласының сағыныштан сарғайып жүрген түрін көріп, әке-шешесі неше түрлі ем қолданады, әр алуан балгерлерді шақырады. Содан кейін ғана кейіпкердің не себепті ауырғаны ашылып, ата-анасы оған жолға шығуға рұқсат береді.

Дастанда бас кейіпкердің сапарға дайындалуы кең баяндалады. Ол Қозы мен Төлегендей қызды жалғыз іздеп шықпайды. Оның қасында ондаған, жүздеген нөкерлері және міндетті түрде өзімен бір күнде туған сенімді досы болады. Осы досы оның барлық тауқыметін бірге көріп, көп жағдайда оны қиын жағдайлардан құтқарады. Досы оған әрі ақылшы, әрі көмекші, әрі қызметші ролін атқарады.

Дастандағы ғашық қызды іздеген жігіттің жол сапары да өзгеше. Ол тұлпар таңдамайды, атпен шөлден өтіп, дала кезбейді. Дастанның кейіпкері жүздеген қызметші алып, бірнеше кемеге мінеді, теңізде жүзіп, басқа қалаларға, аралдарға тап болады. Сапар барысында ол қилы-қилы оқиғаларды бастан кешіреді. Кемелері апатқа ұшырап, қасындағы серіктері түгел опат бола-

ды да, бас кейіпкер жалғыз қалады (Досы басқа жерде қалып, артынан оны тауып алады). Кейбірде қасында аз ғана нөкері тірі қалып, төресінің тағдырын бөліседі, олар оны аман-есен іздеген шаһарына жеткізеді. Сол шаһарда неше түрлі айла-әрекетпен төресін қызға жолықтырады.

Дастандағы бұл жігіт қазақ эпосындағы жігіттерден басқа мінез көрсетеді. Ол Қозыдай, Төлегендей саяқ жүрген, өзіне ғана сенген азамат емес. Барлық іс-әрекетті нөкерлерімен бірге атқарады, немесе өзі Құдайға сиынып, мінәжат етіп, Құдайдың, пірлердің көмегі арқылы қиындықты жеңеді. Сонымен қатар қызға жолыққанда да ол өзгеше көрінеді. Қызға өзінің көрген жол азабын айтып, мұңын шағады, тіпті көзіне жас та алады.

Ғашықтық дастандардың мазмұны осымен ғана аяқталып қоймайды. Қызды тауып, уағдаласқаннан кейін дастанға тағы бір шытырман сюжет қосылады. Әр түрлі себептермен жігіт қыздан айырылып қалады, немесе қыз ғайып болып кетеді, т.т. Осыдан былай қарай жаңа оқиғалар тізбегі басталып, дастанның құрылымы күрделене түседі. Мұндай жалғасудан пайда болған қосымша сюжетте кейде кейіпкер екінші әйел іздеп, сапар шегеді.

Ал, *қаһармандық дастандар* шығу мезгілі жағынан ежелгі батырлық эпостан кеш пайда болған. Бұл жанр дастанның кейбір түрлерінен де кенже тәрізді. Егер ғашықтық және хикаялық дастандар орта ғасырдың ерте тұсына сәйкес келсе, қаһармандық дастан орта ғасырдың соңында қалыптасқан болу керек. Бірақ соған қарамастан бұл дастанда көне сюжеттермен кейінгі заман мотивтері аралас жүреді. Сол себепті кейбір шығармаларды нақты қаһармандық дастанға жатқызу қиын. Бұларда батырлардың ерлігі мен басқа да іс-әрекеттері кейде діни, кейде жаудан кек қайтару, кейде сүйген жарын азат ету түрінде болып келеді. Демек, қаһармандық дастан таза батырлық сипатта болмайды. Мұнда кейіпкердің ерлігінен гөрі басынан кешкендері көбірек әңгімеленіп, оның қаһармандығы елге шапқан жаумен шайқаста емес, оған кездейсоқ кездескен қауіпті жандарды, немесе айдаһар, дию, дәу сияқты мақұлық-құбыжықтарды өлтірген тұста көрінеді. Осы жағынан алғанда бұл дастандар классикалық батырлар жырына емес, батырлық ертегілерге ұқсайды. Мұны кейіпкердің іс-әрекетінен ғана емес, дастандардың сюжетінен де байқауға болады: олардың сюжеті,

негізінен, ертегілік болып келеді. Сондықтан қаһармандық дастанды кейбір зерттеушілер жеке дараламайды, оны новеллалық немесе ертегілік дастанға жатқызады, я болмаса діни дастандар құрамына енгізеді, өйткені ондағы батырлар кейде исламның атақты қайраткерлері болып келеді. Алайда, соған қарамастан дастанның бұл түрін қаһармандық деп бөліп алуға болады, себебі оның баяндалуы, жалпы поэтикалық болмысы батырлық эпостың табиғатына жақын.

Кеңес өкіметі тұсында тыйым салынып, жарияланбай да, зерттелмей де қалған мол дүниенің бірі — *діни дастандар*. Бұл шығармалардың мазмұны мен тақырыбы ислам дініне, оның пайғамбарлары мен сахабаларына арналған, ал күллі поэтикасы, кейіпкерді бейнелеу тәсілдері, сюжеттік құрылымы — бәрі дәстүрлі эпостың және дастанның аясында, солардың шартына сәйкес. Діни дастандар қазақ арасына, әсіресе, ХІХ ғасырда өте кең тараған («Қисса әнхәзрет-и Расулның Миғражға қонақ болғаны», «Ғаза кітап Мұхаммед-Ханафия», «Қисса Зарқұм», «Әбушаһма», «Қисса Салсал», «Қисса Сейітбаттал», т.б.). Бұларды үлкен екі топқа бөлуге болады: а) таза дінді уағыздайтын дастандар; ә) мұсылман пайғамбарлары мен әулиелерінің өмірін, кейбір кезеңдерін баяндайтын туындылар. Бірінші топтағысы — көркемдігі жоғары, сюжеті қызғылықты, эстетикалық әрі эмоциялық әсері күшті шығармалар. Ал, екінші топтағылары, негізінен, ғұмырнамалық, бірақ соның өзінде де фольклор поэтикасын жақсы пайдаланған, көркем қиялды да ұтымды қолданған.

Жалпы, діни дастандардың басты мақсаты — исламды уағыздау әрі мұсылмандық өмір салтын орнықтыру. Осы тұрғыдан алғанда, оларды былайша топтауға болады: 1) исламның ерекше шарттары мен тыйымдарын және оларды бұзғаны үшін қолданатын жазаларын баяндайтын дастандар; 2) исламның батырлары туралы, олардың мұсылман дінін тарату жолындағы ерлік істерін көрсететін шығармалар; 3) Мұхаммед пайғамбардың, одан кейін төрт халифтің исламды орнықтырудағы іс-әрекеттерін суреттейтін туындылар.

Шығыстық сюжеттегі дастандармен қатарласа туған қазақтың *әлеуметтік-сүйіспеншілік* және *ертегілік дастандары* жеке бір топ құрайды. Олар өзіміздегі ежелгі сюжеттерді, діни-кітаби хикаяттарды пайдаланумен қатар өмірде болған оқи-

ғаларды да жырлайды. Әсіресе, XVIII-XIX ғасырларда қазақ даласының әр түкпірінде орын алған тарихи оқиғалар мен әлеуметтік-сүйіспеншілік мәселелер дастан мазмұнына айналады да, ондай шығармаларда махаббат қана емес, тарихи және әлеуметтік сарындар пайда болады. Мұндай дастандардың қатарына «Қалқаман-Мамыр», «Еңлік-Кебек», «Айман-Шолпан», «Ақбөпе-Сауытбек» сияқты шығармаларды жатқызуға болады. Бұлардың біразының авторы болған, бірақ сол авторлық дүниелер ел арасына тарап, бірте-бірте фольклорлық сипат қабылдаған. Соның нәтижесінде олардың халықтық варианттары пайда болған. Сондай шығармалардың ішінде, әсіресе, елге кең тарағандары — «Құл мен қыз», «Назымбек пен Күлше», «Талайлы мен Айымқыз» сияқтылар. Бұл дастандарда екі жастың махаббаты әлеуметтік мазмұнда баяндалады. Олардың сюжеттік желісі, әдетте мынадай болып келеді.

I. Қыз бен жігіт бір-біріне ғашық болады, жігіт — кедей, қыз — бай тұқымы. Бірақ қызды басқа біреуге атастырып қойған;

II. Жастар қосылу жағдайы болмаған соң бірге қашып кетеді;

III. Оларды қуғыншылар тауып алады, кейде екі ру даудамайға түседі;

IV. Жігіттің руы айып төлейді, немесе екі жасты қызды даулаған рудың еркіне тапсырады;

V. Екі жасты өшіккендер өлтіріп тынады, кейде оларды ажыратып, қызды атастырған жұрты алып кетеді.

Осындай типтік сюжетке құрылған шығармалар қазақ қоғамының болмысын, рулардың ара-қатынасын барынша шыншылдықпен көрсетуге тырысады. Бұларда пәлендей бір архаикалық сарын, мифологиялық ұғым кездеспейді, қиял-ғажайыптық жағдайлар да жоқтың қасы.

Ертегілік қазақ дастандары ескі әпсаналар мен хикаяларды негізге алады да, сол сюжеттерді дәстүрлі эпос пен шығыс дастанының поэтикасын ұштастыра жырлайды. Мұндай дастандар, негізінен, XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бірінші жартысында пайда болған, ал мұның өзі қазақтың фольклорлық, әсіресе эпикалық дәстүрі кеңес өкіметі кезінде де өшпегенін айғақтайды. Осындай шығармалар деп «Құбағұл», «Жаскелең», «Құламерген», «Аяз би», «Қыдыр, ақыл, бақ», «Жетім мен уәзір» сияқты дастандарды атауға болады. Бұлардың қиял-ғажайып

сипаттағысы ХІХ ғасырда, ал тұрмыс-салт сипатындағылары ХХ ғасырда дастанға айналған. Алғашқылары көбінесе батырлық эпос үрдісінде болса, кейінгілері хикаялық (новеллалық) дастанға жақын. Мәселен, ХІХ ғасырда пайда болған ертегілік дастандардың мазмұны әр түрлі болғанымен, бәріне ортақ мынадай типтік сюжетті анықтауға болады:

- I. Перзентсіз ата-ана, кейіпкердің ғажайып тууы мен өсуі;
- II. Қыз бен жігіттің бір-біріне түс көріп ғашық болуы;
- III. Жігіттің қызды іздеуі, қыздың ауылына келуі, екеуінің кездесуі;
- IV. Жігіт пен қыздың қашуы, қуғыншылардың жетуі;
- V. Қуып келген қолмен жігіттің шайқасуы, жеңуі, еліне аман-есен келуі.

Дастандар қыз бен жігіттің қосылып, ұлан-асыр той жасауымен аяқталады.

Хикаялық сипаттағы ертегілік дастандарда түпнұсқаның сюжеті толық дерлік сақталады, сол себепті оларда ортақ типтік сюжет байқалмайды, оның есесіне ертегінің көптеген белгілері бой көрсетеді, әсіресе, жағымды кейіпкерлердің ізгілікті қасиеттері мен іс-әрекеттері төркінімен ұқсас болып келеді. Мұнда қазақтың төл фольклорына тән далалықтар өмірі шаһармен қатарлас көрінеді. Оқиғалар далада басталып, қалада жалғасады, хандық мемлекеттің нышандары көрініс табады.

Сонымен, күллі мұсылман жұртына тараған дастан жанры қазақ топырағында да кең қанат жайып, ұлттық фольклорымыздың құрамында толыққанды дербес сала ретінде орнықты. Шығу тегі мен мазмұнының сюжеттік негізі және кейіпкерлердің алуан түрлі болғанына қарамастан дастандар қазақ фольклорлық дәстүріне сәйкес жырланып, ұлттық фольклордың поэтикасы мен көркемдік әдісіне, жалпы заңдылығына бағынған. Соның арқасында шығыстан енген сюжетті баяндайтын дастандар «қазақыланып», төл туынды ретінде қабылданған. Дастанды тудырған белгісіз ақындар мен жыршылар шеттен келген шығармаларға ұлттық сипат пен қазақ рухын сіңірген. Сөйтіп, олар ел арасына қазақ дастандары болып тараған.

* * *

Қазақ дастандарының қомақты бір бөлшегі — *хикаялық (новеллалық) дастандар*. Олар мазмұны мен сюжеті жағынан дастанның басқа түрлерінен біршама оқшауланып тұрады. Хи-

каялық дастандардың сюжеттік негізін, көбінесе, әдеттегіден тыс жағдайлар, таңғажайып істер, бұрын естілмеген, қоғам қабылдаған әдет-ғұрыпқа, ережелер мен тәртіпке сай келмейтін, оларға кереғар, қалыптасқан өмір нормаларынан ауытқыған, яғни өмірде болған кез келген кездейсоқ, новеллалық мәні мен сипаты бар оқиға, басқа сөзбен айтқанда хикая құрайды. Ондай ерекше факт, эпизод, оқиға, әдеттегідей, күлкілі немесе адамнанғысыз таңғаларлық, қарапайым, шытырман, шым-шытырық болып келеді. Басқаша айтқанда, оқиға әрленіп, сюжеттің өзегі мен өмірлік материал бір оқиға маңына жинақталады. Хикаялық сипаттағы шығармаларға күрделі шиеленіс тән және ол анық та айқын композициямен өріледі. Сюжеттің логикалық шешімі қимыл-әрекеттің күтпеген, ойламаған жағдайда бітуімен ерекшеленеді.

Сонымен, жеке адамдардың басынан өтіп, бүкіл ел, қоғам үшін айтарлықтай мағына-маңызы жоқ болғанымен, нақты өмірдің өзінен алынған немесе болуы мүмкін деп саналатын саналуан құбылыстар мен түрлі таңғаларлық оқиға, жағдай, фактілер бір-біріне ұқсамайтын туындыларға негіз болып, оларды бір жанрдың аясында жинақтап, біріктіреді.

Бұл тұжырымдарға бірнеше дастандардың мәтінін талдау арқылы көз жеткізуге болады. Мысалы, бас кейіпкер белгісіз сұлуға ғашық болатын классикалық сюжетке құрылған «Сыршы молда» дастанын алайық. Тоты құстың мекиені балапандарын қорғап, қаза табады. Осы көріністі сырттай немқұрайлықпен бақылап тұрған тоты құстың әтешін көрген ханша ешқашан күйеуге шықпауға бекінеді. Міне, осыдан былай сюжеттің дамуы осы іспеттес сюжеттердің дәстүрлі канондық даму жолдарынан ауытқи бастайды. Жігіт қалай да қызға үйлену керек. Бірақ эпикалық жолмен емес. Ендеше, ол басқа жол тауып, қызды бекінген шешімінен қайтару керек. Балапандармен болған көрініс жай мотив қана емес, мотив-жұмбақ, оның жауап-шешімін табу қажет.

Қызды қабылдаған шешімінен қайтаратын айланы уәзір табады. Ол қыздың тәсілін өзіне қолданады. Сыршымын деп танысқан уәзір сарайды безендірген кезде қыздың көрген оқиғасын сурет етіп салады. Тек айырмашылығы — лақтарын қорғап, еліктің еркегі өледі. Осы суретті көріп, аң-таң болған қызға енді еш уақытта үйленбеуге ант еткен ханзада туралы аңызды айтып береді. Со-

дан қыз жігітке ғашық болып, алға қойған мақсат орындалады. Демек, дастанда бас кейіпкер қыздың көңіл-күйін, ойын жақсы түсіне білген уәзірдің тапқырлығы арқасында арманына жетеді. Яғни, бұл дастанда эпосқа тән рулық қоғамның заңы, әдет-ғұрпы емес, дара адамның тәжірибесі, байқағыштығы дәріптеледі.

Хикаялық дастанның классикалық үлгісін «Ғаяр қатын» мәтінінен көруге болады. Бұл жерде сұлу әйелдің қулығын суреттеу қазақ эпосына тән емес екенін ескертіп кету керек. Рас, «Құламерген-Жоямерген» эпосында күйеуін, баласын тастап кеткен сатқын әйел бейнесі суреттелген. Бірақ, біріншіден, ол мұнда басты тақырып емес. Екіншіден, Қаншайым мыстан кемпірдің алдауына түседі. Ал, «Ғаяр қатын» дастанында мұндай «сатқын әйел» мотиві көрінбейді. Мұнда, керісінше, әйелдің күйеуіне деген адалдығы көрсетіледі. Ол әр түрлі айла, іс-әрекеттерін күйеуін жақсы көргендіктен, соған көмектесу ниетімен жасайды. Дастанның фабуласы мынандай: байлықтан жұрдай болған күйеуіне көмектесу үшін оның сұлу әйелі базарға барып, теңге үшін бетін ашып көрсетеді. Кейін тіпті ақша табу үшін қаланың сыйлы адамдары — дүкенші, қасапшы, қазыны үйіне ғейіш-ғишрат жасау үшін шақырады.

Бірақ әр кезде қонақтар үшін ретсіз, ал «қиянатшыл» әйелдің жоспарына сәйкес ертеректе және мүлдем тастап кетті-мыс деген күйеуі келіп қалады. Солай үш рет қайталанатын. Әйел қонақтарды ылғи ыңғайсыз жерлерге жасырады. Мысалы, біреуін үстіне жабу жауып, төрт аяқтатып, бұзау түрінде көрсетеді, т.б. Ақырында шығынға батып алданғандар сұлу әйел мен оның күйеуінен өш алуға кіріседі... Бірақ айлалы әйел мен күйеуі арызы ашық ауыздардан әр уақыт ептірек, тапқыр болып шығып отырады. Екеуі аңқауларды бірнеше рет алдайды әрі жазалайды.

Мазмұны мен фабуласы бір-біріне ұқсамайтын бұл халық туындыларын жақындастырып тұрған — хикаялық сюжеттер. Екі шығармаға да арқау болған — қарапайым, бірақ әдеттегіден тыс таңғажайып, шытырман оқиғалар.

Новелла әдеби жанр ретінде қайта өрлеу дәуірінде Италияда, кейінірек Англия, Франция және Испанияда пайда болғаны белгілі. Сондай-ақ «новелла» ұғымы келе-келе тек әдебиет саласында ғана емес, фольклортану ғылымында, Батыспен қатар Шығыс әдебиеті мен фольклорының және осы ұғымнан

көп бұрын пайда болған құбылыстарды белгілеуге жұмсала бастағаны да мәлім.

Қазір «новелла» терминімен бірге «хикаялық сюжет» (новеллалық сюжет) термині өте жиі және кең мағынада қолданылады. Себебі, хикаялық сюжет деген ұғым барлық дерлік халықтардың фольклоры мен әдебиетінде көне замандарда пайда болып, бүгінгі күнге дейін көркемдік дамудың фольклорлық, кітаби және әдеби формаларында әрі қарай дамып, сақталып жеткен құбылыстарды қамтиды.

Хикаялық сюжеттердің генезисіне келсек, олар көбінесе, «трикстер», «трюкач» сияқты мифтік тұлғалармен байланысты. Мифтік кейіпкерлердің тумысы (болмысы) туралы көптеген анекдоттар мифтерді пародиялық тұрғыдан түсіндіру, шамандыққа қарсылық көрсету, яғни ғұрыптарды карикатура тұрғысынан суреттеумен танылады. Бұл — халықтық демократиялық сатираның бастауы, адам мінезін қатал тезге (регламентация) салатын тәртіпке, алғашқы қауымдық қоғамда қалыптасқан шамандар кастасына қарсылық нышандары.

Белгілі бір уақытқа дейін «трикстер» туралы әзіл әңгімелер елаузындағы ойлы әңгімелермен (аңыздармен) қатар өмір сүріп, түрлі діни ұғым-түсініктердің белгісін бойына жинақтады. Мұндай жағдайлардың көріну мүмкіндігі жасампаз қаһарман мен алдамшы (плут) образының бір тұлғада бірігуінен мүмкін болды. Жасампаз қаһарман мен алдамшының қызметі әлем құрылымы реттелгенге дейінгі, яғни «табу» жүйесі қалыптасқанға дейінгі уақытқа жатады. Уақыт өте келе халық демократиялық сатирасының осы нышандары әрі қарай дамыды, күрделенді, қайта жаңғырды, сапалық жағынан өзге де мазмұндармен толықты.

Қазақ хикаялық дастандары — шығыстық һәм жергілікті, төл сюжетке негізделгендері де ұлттық эпикалық дәстүрдің арнасында дамыды. Сондықтан бір оқиға, факт, хикаяға құрылған хикаялық (новеллалық) сюжет көптеген жағдайда эпикалық сипатқа ие болды. Мұны біраз хикаялық дастандарда пролог пен эпикалық түйіннің қосылып, сюжет баюынан көруге болады. Сонымен бірге кейбір шығармада бірнеше хикаялық сюжеттің қатар дамуы, кейбіреулерінде батырлық немесе романдық эпостарға тән баяндаудың орын алуы мүмкін. Көп жағдайда хикаялық шығармалардың негізін ертегілер құрайды.